

Александар Милановић

ЈЕЗИК ВЕСМА ПОЛЕЗАН

БИБЛИОТЕКА
КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК
КЊИГА 45

Издавач

Друштво за српски језик и књижевност Србије

За издавача

Бошко Сувајџић,
председник Друштва за српски језик и књижевност Србије

Уредници

Зона Мркаљ
Босиљка Милић
Вељко Брборић

Рецензенти

Проф. др Божо Ћорић
Проф. др Гордана Јовановић

Тираж

1.000

Припрема и штампа

Чигоја
Ш Т А М П А

e-mail: office@cigoja.com
www.chigoja.co.rs

ISBN 978-86-84885-60-1

АЛЕКСАНДАР МИЛАНОВИЋ

ЈЕЗИК ВЕСМА
ПОЛЕЗАН

Београд
2013.

Деки, Нани и Доди

САДРЖАЈ

Уместо увода: српски језик на смени 18. и 19. века 9

I. Развој ћирилице код Срба крајем 18. и у 19. веку

Статус фонеме /ц/ у Мркаљевој реформи српске азбуке.	21
Графијско-ортографска норма и њена реконструкција у Мркаљевим филолошким радовима (1810–1817)	32
Инвентар графема у Мркаљевој реформисаној ћирилици.	42
Српска ћирилица и концепције књижевног језика у 19. веку	47
Српска ћирилица Јована Суботића	57
Графема јери у графематском систему Јована Суботића	64
Кодерова (орто)графија: између вуковске, предвуковске и сопствене	71

II. Српска књижевнојезичка ситуација у 19. веку

Анализе и вредновања Доситејевог језика у Матици српској током 19. века	83
Филолошка рецепција околионализама код српских писаца у 19. веку	91
Суботићева концепција српског књижевног језика	100
Српска језичка ситуација у Суботићевој <i>Автобиографији</i>	116

III. Језик и стил српских писаца у 19. веку

Грамматичке и лексичке паралеле између српских писаца из Војводине и хрватских писаца у 19. веку	127
Синтаксички, лексиколошки и стилистички аспекти синонимије у делима Јована Суботића	138
Ковачи песничког језика епохе романтизма	145

Стилски аспект творбе тзв. императивних сложеница у српској романтичарској поезији	159
Дериватолошке карактеристике индивидуалних неологизама у <i>Словару</i> Ђорђа Марковића Кодера	170
О развоју песничкој језика у епохи романтизма: славенизми у Кодеровој <i>Роморанци</i>	180

IV. Генеза публицистичког стила у српском језику

Неке лексичке карактеристике новинарског подстила у предвуковском периоду	195
Настанак српске новинске фразеологије	204
Однос према лексици страног порекла у новинама Стефана Новаковића <i>Славенно-сербскія Вѣдомости</i>	211
Контактни синоними (посрбица – оријентализам) у језику бечких <i>Новина Србских</i>	220
Семантичка и творбена конкуренција у посрбицама предвуковског периода	227
Конкуренција деагентизованих реченица при генези српског новинарског стила.	235
Корелативи у српској сложеној реченици из XIX века.	242
Стереотипност и креативност у структури новинске вести при генези српског новинарског подстила	252
Библиографија	267
Библиографска белешка	285

УМЕСТО УВОДА: СРПСКИ ЈЕЗИК НА СМЕНИ 18. И 19. ВЕКА

„Која је нама корист од једнога језика којег у целом народу од десет хиљада једва један како ваља разуме, и који је туђ матери мојој и сестрама?“ Доситеј

1. Српска књижевнојезичка ситуација на прелазу векова

Убрзани развој српског друштва и културе крајем 18. и почетком 19. века, пре свега на простору данашње Војводине али и на другим територијама српске језичке територије (у данашњој централној Србији, Црној Гори, Босни, Херцеговини, Крајини, Славонији, на дубровачком приморју, на Косову и Метохији), условио је и динамичне промене књижевног језика и језикословних схватања. Срби су, наиме, ову епоху дочекали са нерешеним књижевнојезичким питањем. У периоду од стотинак година смењивале су се различите књижевнојезичке поставке, све вођене идејом да језик српске науке и књижевности, односно културе у најширем смислу, мора бити близак језичком осећању просечног говорника српског језика. Тако је, увидевши потребу за функционалном поливалентношћу књижевног језика и вођен идејама класицистичке поставке о три стила, Захарија Орфелин већ од 1768. инсистирао на стварању трију напоредних језичких норми: *рускословенске, руске и српске народне*.

Руски језик функционисао је код Срба као „историографски слог“, њиме су била написана значајна историјска тј. историографска дела Павла Јулинца, Захарија Орфелина, Јована Рајића и др. Рускословенски језик, тј. старословенски језик у руској редакцији, прихваћен је 40-их година 18. в., односно после мисија Максима Суворова и Емануила Козачинског, првенствено као језик српске цркве, где је стицајем историјских околности потиснуо дотадашњи књижевни језик, *српскословенски*. Убрзо је, међутим, овај тип књижевног језика преузео и друге функције у српској култури, пре свега у књижевности. Концепцију о коегзистенцији норми сличну Орфелиновој, која истовремено одговара и руској тј. Ломоносовљевој поставци о високом, средњем и ниском стилу, имао је и Јован Рајић.

Код Срба је у истом периоду, међутим, почео слабити осећај припадности духовном кругу *православног словенства* (Pax Slavia Orthodoxa),¹ што је за последицу имало и губљење доживљаја руских и рускословенских елемената у језику као „својих“, уз истовремено јачање ауторитета српског, чисто „народног“ израза. У жељи да се језик културе приближи српском читаоцу, настала је током 60-их година 18. в. хибридна језичка творевина са ненормираним односом елемената из рускословенског, руског књижевног, српског народног језика (говора градова и вароши на тлу шумадијско-војвођанског дијалекта) и српкословенског језика, названа још у то доба *славеносрпски језик*.

Корени развојних тенденција у књижевнојезичким концепцијама крајем 18. и почетком 19. в. веома су дубоки. Диглосија је, наиме, била карактеристична за српску језичку заједницу практично од прихватања писмености и хришћанства. Укороњен у византијској диглосији, српски функционални језички расцеп у средњовековној књижевности подразумевао је следећу поставку: „Међу православним Словенима у редакцијском периоду функцију вишег ’стила’ имаће редакције старословенског, а нижег народни језици. Међутим, црквенословенски и народни језици су се осећали као један језик, посебно у раном периоду, када су разлике међу њима биле релативно мале“ (Грковић-Мејџор 2007: 444–445). Оваква стилска расподела карактерише и стваралаштво последњих писаца српкословенске епохе, попут Гаврила Стефановића Венцловића. Мењао се временом, међутим, однос између „вишег“ и „нижег“ језичког идиома: српска хомогена диглосија условљавала је њихово првобитно лако преплитање у појединим жанровима (Грковић-Мејџор 2007: 445, Ивић П. 1990: 76), али су се они кроз векове формално и функционално све више удаљавали.

Већ се у барокној књижевности српкословенски и народни језик више нису мешали, него су само могли напоредо стајати један поред другог у истом тексту, али са различитим улогама (Павић 1991а: 32). И када је у 18. в. у нашој писмености руска редакција сменила српску, и када је потом настао мешовити славеносрпски језички израз, „диглосија српских класициста у пракси је била негована по правилима античке поетике“ (Павић 1991б: 109). То значи да су дела ниског стила, попут Стеријиних комедија, писана народним језиком, док је делима високог стила, рецимо одама Лукијана Мушицког, био намењен рускословенски језик.

И сам славеносрпски језик, намењен жанровима „средњег стила“, временом се мењао у смеру континуираног понародњавања, па се може говорити и о две његове фазе, односно два облика: *орфелиновски језик*, изразито руског типа, и *доситејевски*, радикално посрбљен на граматичком, првенствено морфолошком плану. Све наведено узроковало је, према

¹ О одређењу овог појма в. Пикјо 2003 и Толстој 2004.

поставци Никите Иљича Толстоја, прерастање коегзистенције норми у њихову конкуренцију (Толстој 2004). Рускословенски језик је у епохи конкуренције норми везан искључиво за функције у Српској православној цркви, изгубивши функционалну поливалентност, док су остали идиоми коегзистирали уз жанровску дистрибуцију, све до победе народног језика („нижег стила“) током Вукове реформе.

Напоредо са конкуренцијом језичких идиома постојала је и конкуренција два типа писма – *црквене ћирилице* и *грађанске ћирилице*. Илустриран је у том смислу случај Лукијана Мушицког: „Оде и друге песме високога стила Лукијана Мушицког испеване су на славјанском [рускословенском – прим. А. М.] језику и штампане у две књиге црквеном ћирилицом (која се ту очигледно јавља као писмо изражајне варијанте високога стила), а његови епиграми и друге песме писане ниском стилем испевани су на народном језику и штампани у засебне две књиге грађанском ћирилицом“ (Павић 1991б: 109). Црквена ћирилица се временом функционално везала за текстове црквене намене, штампане рускословенским језиком, док је „гражданка“ превагу однела у текстовима световног садржаја, писаним славеносрпским или народним језиком. Тако су само прве дневне новине код Срба, *Сербскија повседневнија новини*, 1791. штампане црквеном ћирилицом, док су сви уредници већ од другог гласила, *Славеносерпскија вједомости* из 1792, преко *Новина с(е)рпских* из 1813. и свих каснијих – прешли на грађанску варијанту ћирилице.

Просветитељска идеја о језику који ће бити корисно оруђе брзог образовања народа прихваћена је код многих писаца у наведеним епохама, од Доситеја до Вука, а у Вуково време истовремено и код „вуковаца“ али и код великог броја Вукових неистомишљеника. Готово сви писци епоха просветитељства и предромантизма слагали су се да примарни задатак српског књижевног језика јесте служба просвећивања најширих народних слојева, па су стога одбацивали класицистичку и ломоносовљевску поделу на три стила и адекватну триглосију (Павић 1991в: 26). Држећи се Доситејевог гесла да „језик има своју цену од ползе коју узрокује“, мање-више сви су се слагали око идеје да рускословенски језик више не може бити књижевни језик Срба, али су се разликовале концепције о томе који ће језик у тој функцији бити најкориснији: славеносрпски, ослоњен на дугу и плодну црквенословенску традицију, или простонародни језик, посведочен најочитије у говору „говедара и пастира“, тј. изразу руралне средине.

И у нови, 19. век Срби су, дакле, ушли са конкуренцијом језичких норми, а такво нестабилно решење убрзо је проузроковало бурну научну полемику око књижевног језика, коју је пре свих иницирао Вук Стефановић Караџић полемичком борбом против славеносрпског језика, персонификованог у лику најчитанијег српског писца Милована Видаковића. Сукоб, међутим, није био личан, већ граматички и стилистички по својој природи:

тицао се нормативистичке нестабилности Видаковићевог славеносрпског језика, односно сентименталистичког стила у његовим изузетно популарним романима. У језикословну расправу се прилозима у периодици укључио велики број српских интелектуалаца, свештеника и лаика.

Аргументи у корист славеносрпског језика били су језички, како граматички тако и лексички, континуитет са српскословенском традицијом почев од првих српских књига (*Мирослављевог јеванђеља*, дела Светога Саве или Стефана Првовенчаног) па све до Рачана, као и нарочито изражен језички и стилски континуитет са рускословенском традицијом чувених Јована Рајића или Захарије Орфелина. Из ове духовне вертикале произлазило је лагано и неспутано кретање писаца кроз лавиринте високог стила, како на нивоу лексике тако и на нивоу синтаксе, компликоване и китњасте. Барокну реченицу, типичну и за рускословенски и за славеносрпски израз, карактерисали су, наиме, „финална позиција предиката и инфинитива, дуге атрибушке синтагме, разна опкорачења, инверзије, синтаксички паралелизам, и сл.“ (Суботић 2007: 240). Инсистирање на славеносрпском језику представљало је истовремено и јачање традиције *православног словенства* (Pax Slavia Orthodoxa), духовног, културног и језичког јединства пре свега са Русима и Бугарима, до које је највише било стало Српској православној цркви, али и добром делу световне интелигенције.

Аргументи у корист простонародног језика, пак, почивали су у његовој јасноћи и традицији више него богатог усменог, фолклорног стваралаштва српског народа, као и на престижној писаној традицији дубровачке књижевности.

Недостатке славеносрпског језика пре свега је требало тражити у ненормираности и недовољној значењској прозирности бројних лексема и синтаксичких конструкција, што данас још лакше уочавамо док читамо било тадашње књижевнике, попут Милована Видаковића, било филологе, попут Саве Мркаља. С друге стране, недостаци простонародног језика огледали су се најпре у чињеници да је он првенствено задовољавао комуникацијске потребе сеоских средина, те стога био хендикепиран у областима терминологије, интелектуалне лексике и суптилније синтаксе.

Такве лексичке недостатке и славеносрпски језик попуњавао је из туђих извора. Контакти српског језика са другим европским језицима (немачким, француским, италијанским, мађарским и др.) условљавили су готово драматичан уплив речи страног порекла: *позајмљеница*, сасвим интегрисаних речи у систем, као и мање адаптираних *туђица*.² Наведени лексички слојеви и процеси њиховог усвајања, који подразумевају и буквално превођење (калкирање), навођење контактних синонима итд., чини се да још увек нису недовољно проучени у србистици.

² О историјату ова два термина и њиховој семантици в. Ђорић 2009: 78.

Речено је већ да је рускословенски језик у 19. в. изгубио кључно својство књижевног језика – функционалну поливалентност, способност да задовољи различите комуникационе потребе друштва, да им се функционално прилагоди. Све веће комуникацијске потребе српског друштва утицале су да се потреба за функционалном поливалентношћу књижевног језика у пуној мери одрази на развој *функционалних стилова*, међу којима се из културолошког угла на смени векова значајем посебно издвајају *научни* и *публицистички*. О функционалностилистичким параметрима могло се говорити и када се разматра дистрибуција типова књижевних језика: „На сам избор једног од типова књижевног језика утицали су и релевантни функционално-стилски елементи: статус и улога адресата и рецепијента, као и сам садржај. Због тога је долазило и до функционалне разграничености ових типова књижевних језика“ (Чаркић 2002: 92). Више него наведени елементи (адресат, рецепијент, садржај), чини се да је на функционалну дистрибуцију језичких средстава утицао *жанр*, за шта најбоље потврде дају краћи клишетизирани, стереотипни текстови (нпр. барокизација реченице и висока фреквенција славенизама у некролозима, књишка титулација и конвенционално поздрављање у приватним писмима и сл.).

2. Развој науке и позиција филологије

Замах који је добила српска култура огледа се највише у развоју науке, у којој се почињу гранати различите дисциплине. Стога се може говорити како се у овом периоду налазе и зачеци српског научног стила (Симић/Јовановић 2002: 61) и научне терминологије (Грицкат 1964, Штасни 2001, Бјелаковић 2012). Нарочито и у заједници повлашћено место међу научним дисциплинама, сходно нестабилној друштвенополитичкој ситуацији, добија филологија, и „језикословље“ (лингвистика) у оквиру ње.

Док су у словенској лингвистици почетком 19. в. доминирала два питања: питање порекла и природе старословенског (црквенословенског) језика и питање језичке разноликости у словенском свету (Гутков 2005: 18), кључно и практично једино питање српског језикословља било је, као што је речено на почетку рада, везано за проблем *српскога књижевног језика*, а из тог питања су извирала и опет се њега уливала и сва друга: од базичних питања писма и правописа до осетљивих питања стила, укључујући и сродна питања везана за статус српских дијалеката (наречја), за однос према речима страног порекла итд. Требало је, дакле, коначно решити питање једнога књижевног језика за један народ, питање које је видљиво уобличиће добило у епохи просветитељства, са Доситејем Обрадовићем на челу и његовим следбеницима Павлом Соларићем или Јованом Дошеновићем у првим редовима, а које праве научне опсервације добија 1810. године у два филолошка дела. Прво је *Сало дебелого јера*

либо азбукопротрес Саве Мркаља, објављено у Будиму, а друго *Опит наставлења к српској сличноречности и слогомјерју или просодији* Луке Милованова Георгијевића, које је остало у рукопису и захвљаљујући Вуку објављено постхумно у Бечу тек 1833. Базична платформа у оба дела јесте да се у реформу књижевног језика (именовану као *језикопротрес* Мркаљевом ефектном кованицом) мора ући постепено, првим кораком који подразумева реформу српске ћирилице у смеру одбацивања сувишних графема (Мркаљева кованица је *азбукопротрес*), наслеђених из ранијих епоха развоја нашег писма (уп. Ђорђевић 1990, Трифуновић 2001, Чигоја 2006). Прави језикопротрес, међутим, уследио је тек са ступањем Вука Карацића на филолошку сцену.

3. Развој књижевности, генеза и укрштање нових стилских формација

Развој књижевнојезичких схватања био је у директној корелацији са сменама стилских формација у српској књижевности. Поставка о напоредној егзистенцији три стила (високом, средњем и ниском) наметнула се након што је барок био потиснут од стране класицизма, и доминантна је била управо код наших класициста, као што је већ речено, али и њима језички и стилски сасвим блиских сентименталиста. Предромантизам и романтизам, који су пристигли у српску културу махом преко немачке, доносе и идеју о чистом народном језику у улози књижевног, као и идеју о језику као кључном конституенту нације. Из наведене романтичарске поставке, блиске и другим тадашњим славистима, произлази и Вукова концепција књижевног језика за Србе све три вероисповести (православне, католичке и муслиманске), најбоље оличена у раду *Срби сви и свуда*.

Недовољно развијени књижевни језик своје празнине највише је огољавао управо у језику књижевног дела, за који је, поред богате паратаксе и хипотаксе, неопходно лексичко богатство, као и фини семантички преливи међу јединицама система. Један од путева премошћавања тих празнина било је и ковање *неологизама* (нових речи): *потенцијалних речи*, које су поштовале творбене законитости народног језика, и *оказионализација*, који су те законитости нарушавали. Наведени деривациони процеси били су у језику књижевних дела другачији него у публицистичким, будући да су активирани не само да би се попуниле лексичке празнине у књижевном језику, већ и да би се створио специфичан и потпуно нов *песнички језик*, изолован у односу на строго нормирани и тиме сапети књижевни језик. Неологизмима су писци, вођени Вуковим првобитним пуристичким поставкама, неретко у књижевности српског романтизма замењивали и славенизме српкословенског, рускословенског или руског порекла.

4. Развој публицистике и новинарства

Појава првих новина такође је представљала важну карику у развоју српске културе и њеном уклапању у западноевропске културне токове. Српски новинари почињу да кроз превођење опонашају најпре руске и немачке узоре, тражећи сопствени стил у оквирима српског језика. Окретање новој култури, најпрозирније управо у публицистици и новинарству, лако се препознавало у лексици наших првих новина и часописа, у којој су биле више него фреквентне лексеме страног порекла, без којих би практично било немогуће пренети жељене информације у вестима и извештајима са западноевропског и централноевропског тла (Михајловић 1972, Михајловић 1974).

Развој публицистичког стила и његовог новинарског подстила можемо веома прецизно пратити. Цинцарин Маркидес Пуљо покренуо је прве српске новине, *Сербскија повседневнија новини*, 1791. у Бечу. Због слабог одзива, престале су излазити већ наредне године, али је српски придворни агент у Бечу Стефан Новаковић почео у децембру 1792, само 18 дана после гашења претходних новина, објављивати *Славеносерпскија вједомости*, које су из излазиле до 1794. Наведене новине разликовале су се међусобно и по типу писма и по језику. *Сербскија повседневнија новини* штампане су црквеном ћирилицом, континуантом старословенске, а *Славеносерпскија вједомости* грађанском, насталој у Русији Петра Великог. Мада новинарски израз нити у једнима није био прилагођен очекивањима српских читалаца, што се види већ из њихових рускословенских назива, ближи народном изразу био је језик у првима. Наиме, док је у *Славеносерпскија вједомостима* доминирао рускословенски језик, *Сербскија повседневнија новини* потврђују његову коегзистенцију са народним језиком (Бјелаковић 2012).

У горњем лексичком слоју први новинари углавном су употребљавали оне русизме који су били заједнички руском књижевном и рускословенском језику. Осим русизама (*отрежден, славного*), међу књишким речима тј. славенизмима били су и чешћи облици из рускословенског и ређи из српкословенског језика – што је и било типично за славеносрпски језик. Ненормираност у употреби односила се како на фонетско-фонолошки и морфолошки лик лексема (*человјек : човек, собор : сабор*), тако и на сам њихов избор (*конец : конац : крај*). Поред различитих типова славенизама, првенствено русизама, у првим српским новинама велики је број позамљеница: интернационализама пореклом из старогрчког и латинског, германизама, турцизама и др. Истовремено, присутни су и дијалектизми карактеристични за војвођанске говоре у оквиру шумадијско-војвођанског дијалекта (*гди, њиов*). Дистрибуција свих наведених језичких особина, наравно, била је условљена темом и жанром новинског чланка, као и његовим извором (Бјелаковић 2012).

Иако узроке брзог пропадања првих српских новина ваља тражити и у недовољној припремљености читалачке публике на садржаје које овај медиј доноси, може се претпоставити и да *Сербскија повседневнија новини* и *Славносерпскија вједомости* нису опстале и због недовољно разумљивог језика. Језички израз у њима јесте еволуирао ка народном, али недовољно за претежну публику: трговце, официре и др. Кључан напредак у том смеру учињен је у *Новинама с(е)рпским*, које су у Бечу 1813. покренули студенти Димитрије Давидовић и Димитрије Фрушић. Из функционалистичког угла посматрано, „публицистичка активност код Срба у модернијем смислу речи тек се зачињала оснивањем 'Новина Србских' 1813. у Бечу“ (Симић/Јовановић 2002: 61). Поред функционалистичког, за пријем код читалачке публике битнији је, међутим, био шири лингвостилистички критеријум *јасноће* израза. Скерлићево одређење да „*Новине Србске* писане су знатно бољим српским језиком но ранији публицистички покушаји српски“ (Скерлић 1966б: 24) треба схватити на два начина. Прво, језик је „чистији“, ближи народном, али и данашњем књижевном језику – будући да је лишен упадљивих војвођанских дијалектизама присутних код претходника (икавизама *овди*, *прико*, *прид*, промене /хв/ у /ф/, упрошћавања групе /вљ/ и сл.). Друго, језик је и профилисанији на плану фразеологије и синтаксе (нпр. употребе деагентизованих реченица), те заиста представља прави зачетак српског публицистичког стила (Милановић 1998, Милановић 2010). Фонетско и граматичко посрбљавање језика настављено је и у крагујевачком издању новина од 1834, иако су славенизми опстали у горњем, интелектуалном слоју лексике.

У свим наведеним новинама значење позајмљеница којима су попуњене лексичке празнине неретко се читаоцима приближавало навођењем синонима или дефиниције у загради. Насупрот процесу преузимања стране лексике у публицистици налазио се процес њеног протеривања, тј. језички пуризам. Чистунство се односило првенствено на турцизме, али и друге речи страног порекла, и допринело је активирању бројних синонимних посрбица (Михајловић 1982, Михајловић 1984). Компромисно решење које је могло задовољити и језички толерантне читаоце и оне пуристички настројене било је опет навођење контактних синонима, које је језички и просторно оптерећивало текстове, али и добро одсликавало језичку ситуацију код Срба.

5. Ка корисном књижевном језику

Динамични друштвени процеси на смени 18. и 19. в. нужно су водили разрешењу кључних питања тадашње српске културе: којим типом књижевног језика и каквом ћирилицом Срби треба да пишу у будућности. Иако се расплет језичких полемика протегаво и на период после објављивања

Рата за српски језик и правопис Ђуре Даничића, централног филолошког дела објављеног 1847, те се може говорити и о томе да је захватио читав 19. в., педесетогодишњи период између 1768. (појава *Славеносрпског магацина* Захарија Орфелина) и 1818. (појава *Српског рјечника* Вука Караџића) суштински је предиспонирао даљи развој догађаја, који је несумњиво ишао у смеру коначне победе Вукових реформаторских идеја о књижевном језику, којем ће у основи бити прстонародни језик. Управо такав књижевни језик, праћен поједностављеном српском грађанском ћирилицом и фонетским (фонолошким) правописом, омогућио је и његову највећу корист: да се српски народ метеорском брзином током 19. в. издигне из свог културног и образовног таворења условљеног вишевековном окупацијом, а потом да у 20. в. читавим низом личности и њихових дела (Никола Тесла, Милутин Миланковић, Михаило Петровић Алас, Иво Андрић, Милош Црњански, Емир Кустурица и др.) пронесе и славу српске културе.